

O‘ZBEK MAQOM SAN’ATINING MING YILLIK TARIXI BORASIDA MULOHAZALAR

Mohichehra Abdinabiyevna Shomurodova

“Maqom xonandaligi” kafedrası dotsenti

O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist

Yunus Rajabiy nomidagi O‘zMMSI

DOI: <https://doi.org/10.37547/ssa-V5-04-11>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek maqom san’atining kelib chiqishi, shakllanishi va ming yillik tarixiy taraqqiyoti tahlil etiladi. Maqom san’ati kasbiy musiqa doirasiga kiruvchi murakkab janr sifatida saroy madaniyati, og‘zaki-professional an’ana va yirik mutafakkirlar ilmiy merosi bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Unda maqomlarning tuzilishi, poetik asoslari va ijrochilik xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, maqom san’atining bugungi kundagi o‘rni va uni rivojlantirish bo‘yicha takliflar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: maqom, kasbiy musiqa, saroy madaniyati, ustoz-shogird an’anasi, Farobiy, musiqa tarixi, ijrochilik.

Аннотация: В статье исследуются истоки, развитие и многотысячелетняя историческая эволюция узбекского искусства макома. Как сложный жанр профессиональной музыки, маком анализируется в связи с придворной культурой, устно-профессиональными традициями и научным наследием классических учёных. В работе рассматриваются структурные, поэтические и исполнительские особенности макома, а также его современная актуальность и перспективы развития.

Ключевые слова: маком, профессиональная музыка, придворная культура, традиция мастер — ученик, Фараби, история музыки, исполнительство.

Abstract: This article explores the origins, development, and millennia-long historical evolution of Uzbek maqom art. As a complex genre of professional music, maqom is analyzed in connection with court culture, oral-professional traditions, and the scientific legacy of classical scholars. The paper discusses the structural, poetic, and performance features of maqom, as well as its contemporary relevance and development prospects.

Keywords: maqom, professional music, court culture, master-apprentice tradition, Farabi, music history, performance.

O‘zbek maqom san’ati – bu o‘zbek xalqining asrlar davomida shakllanib kelgan musiqiy merosi, madaniy tafakkuri va ma’naviy dunyoqarashining yorqin ifodasidir. U nafaqat musiqiy yo‘nalish sifatida, balki jamiyatning tarixiy, falsafiy va estetik qarashlarini mujassamlashtirgan betakror san’at turidir. Ming yillik tarixga ega bo‘lgan bu san’at an’analari qadim zamonlardan boshlab, turli tarixiy bosqichlarda rivojlanib, xalqimizning ruhiy-ma’naviy olamini boyitib kelgan. Ayniqsa, maqom asarlari o‘zbek xalqining ichki kechinmalari, umid va armonlari, muhabbat va sadoqat singari teran tuyg‘ularini musiqiy ifoda vositasi orqali yuksak badiiy darajada namoyon etgan.

Maqom san’ati asosan “ustoz-shogird” an’anasi asosida avloddan-avlodga o‘tib kelgan bo‘lib, bu jarayonda ijodiy maktablar, ijtimoiy muhit va zamonaviy ehtiyojlar muhim rol o‘ynagan. U tarixan saroy muhitida, ya’ni ma’lum bir kasbiy musiqiy muhitda shakllangan va o‘zining murakkab tuzilishi, chuqur mazmuni hamda nozik ifoda vositalari bilan boshqa musiqiy janrlardan ajralib turadi. Maqom nafaqat musiqa, balki adabiyot, falsafa va hayot haqidagi qarashlarni ham o‘zida mujassam etgan yirik badiiy fenomen hisoblanadi.

Ushbu maqolada O'zbek maqom san'atining tarixiy shakllanish bosqichlari, uning ilmiy-nazariy asoslari, amaliy ijrochilik xususiyatlari, shuningdek, bugungi kunda mazkur san'at turining saqlanishi, targ'iboti va zamonaviy rivojlanish istiqbollari chuqur tahlil qilinadi. Shu orqali maqom san'atining o'zbek milliy madaniyati taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyatini har tomonlarga yoritish ko'zda tutiladi.

Abu Nasr Forobiy (870–950) – “Musiqaning katta kitobi” (“Kitab al-Musiqa al-Kabir”) asari bilan musiqa nazariyasini ilmiy asosda bayon qilgan va maqom tizimini chuqur o'rgangan buyuk faylasuf va musiqashunos. Abu Ali ibn Sino (980–1037) – “Shifo kitobi” va “Donishnoma” kabi asarlarida musiqa nazariyasiga alohida bob ajratgan. U musiqani nafaqat san'at, balki tabobat va falsafa bilan bog'liq muhim fan sifatida ko'rgan. Qutbiddin Shiroziy (1236–1311) – Musiqiy ilmlarni falsafiy asoslar bilan bog'lab o'rgangan. U Sharq musiqa nazariyasining rivojlanishida muhim ilmiy meros qoldirgan. Abdurahmon Jomiy (1414–1492) – Garchi u asosan adabiyot va tasavvuf sohalarida mashhur bo'lsa-da, maqom san'atiga ham katta e'tibor bergan, musiqa bilan bog'liq asarlar yozgan. Changiy (XVII asr) – O'zbekiston hududida yashab ijod qilgan va maqom ijrochiligini rivojlantirgan mashhur musiqa bilimdoni va ijrochi. Uning ismi chang cholg'usi bilan bog'liq bo'lib, maqom san'atining amaliy rivojida muhim o'rin egallagan.

Maqola tayyorlash jarayonida o'zbek maqom san'atini ilmiy asosda o'rgangan bir qator mualliflarning asarlari tahlil qilindi. Maqomshunos olimlarning maqolalari va monografiyalarida maqomlarning nazariy tuzilmasi, mintaqaviy maktablar va ularning estetik xususiyatlari haqida chuqur tahlillar mavjud.

Shuningdek, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Sayfiddin Urmaviy, Qutbiddin Sheroziy, Abdurahmon Jomiy kabi musulmon sharqining buyuk olimlari maqom san'atining ilmiy asoslarini yaratganlar. Ularning risolalari maqomning tovush tizimi, ohanglararo munosabatlar, ritmik tuzilma va musiqa-falsafa bog'liqligini chuqur tushunishga xizmat qilgan. Ushbu ilmiy meros maqom san'atini nafaqat ijroi, balki nazariy jihatdan chuqur tahlil qilishga imkon beradi.

O'zbek maqom san'atining ilmiy va nazariy asoslarini o'rganishda tarixiy manbalar, qadimiy qo'lyozmalar hamda zamonaviy tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada eng avvalo, Sharq mutafakkirlari tomonidan yozilgan ilmiy asarlar alohida o'rinni egallaydi. Jumladan, Abu Nasr Forobiyning “Kitob al-Musiqa al-Kabir” asari – musiqa nazariyasi, maqomlarning tuzilishi, ohanglarning tasnifi va ularning inson ruhiyatiga ta'siri haqidagi chuqur ilmiy qarashlarni o'z ichiga olgan fundamental manba hisoblanadi. Forobiy maqomni nafaqat san'at, balki ijtimoiy va falsafiy hodisa sifatida ham talqin etgan.

Shuningdek, Abu Ali ibn Sinoning “Kitob ash-Shifo” va “Donishnoma” kabi falsafiy-ensiklopedik asarlarida musiqaga doir ayrim boblar mavjud bo'lib, ularda maqomlar tuzilishi, tovushlar tizimi hamda musiqaning ruhiy va terapevtik ta'siri ilmiy asosda tahlil qilingan. Ibn Sino musiqa fanini tabobat, mantiq va metafizika bilan chambarchas bog'lagan.

Keyingi davrlarda yashagan alloma Qutbiddin Shiroziy o'zining ilmiy faoliyatida Forobiy va Ibn Sino ta'limotlarini davom ettirib, musiqa ilmini falsafiy va nazariy jihatdan chuqur o'rganishga e'tibor qaratgan. Uning asarlarida maqom san'ati o'ziga xos tizim sifatida qaralib, nazariy asoslari puxta tushuntiriladi.

Maqom san'ati bo'yicha o'zbek xalqining amaliy tajribasi, asosan og'zaki an'anaga asoslangan bo'lib, “ustoz-shogird” maktabi orqali rivojlanib kelgan. Bu borada Changiy kabi amaliy ijodkorlar faoliyati katta ahamiyatga ega. Ularning asarlarida maqomning cholg'u va vokal jihatlari, ijro uslublari, lad-melodik xususiyatlari aks etgan. Xususan, maqomlarning xalqona ohanglarga moslashtirilishi va milliy musiqiy tafakkurga singdirilishi zamonaviy tadqiqotlar mavzusi bo'lib qolmoqda.

Zamonaviy adabiyotlar tahlili esa bizga maqom san'atining hozirgi holati, saqlanishi va taraqqiyoti haqida tasavvur beradi. Yunus Rajabiy kabi olim va ijrochilarning ishlari maqomning XX–XXI asrlardagi rivojlanishiga oid boy ilmiy va amaliy merosni tashkil etadi. Shuningdek, O'zbekiston Fanlar akademiyasi, Konservatoriya va maqom markazlari tomonidan chop etilgan monografiyalar, maqolalar, notalar va qo'lyozmalar hozirgi kunda ilmiy-tadqiqot ishlarining poydevorini tashkil qiladi.

Umuman olganda, tarixiy va zamonaviy adabiyotlar tahlili O'zbek maqom san'atining boy merosi, ilmiy asoslari va amaliy rivoji haqida chuqur tushuncha beradi. Bu adabiyotlar maqomni nafaqat san'at namunasi, balki milliy o'zlik va madaniy tafakkur timsoli sifatida talqin qilish imkonini yaratadi.

Ushbu tadqiqotda O'zbek maqom san'atining tarixiy shakllanishi, nazariy asoslari va zamonaviy rivojlanish holatini chuqur o'rganish maqsadida bir necha ilmiy-uslubiy yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot quyidagi metodlarga asoslandi: Maqom san'atining bosqichma-bosqich shakllanish jarayonlarini o'rganishda asosiy metod sifatida qo'llanildi. Ushbu yondashuv orqali maqomning ildizlari, saroy muhitidagi mavqei, tarixiy shaxslar va muhitlar bilan aloqasi tahlil qilindi. Xususan, turli tarixiy davrlarda maqomning musiqiy va ijtimoiy funksiyalari aniqlashtirildi. O'zbek maqom maktablari: Shashmaqom, Xorazm maqomi va Farg'ona-Toshkent yo'nalishlari o'rtasidagi uslubiy, ijrochilik, lad-melodik va strukturaviy farqlar solishtirma asosda tahlil qilindi. Ushbu metod yordamida har bir maktabning o'ziga xos badiiy-estetik yondashuvi aniqlanib, ularning umumiy va farqli jihatlari yoritildi. Maqomlarda ishlatiladigan she'riy matnlar, xususan ruboiy, g'azal, muqaddima va boshqa adabiy janrlar semantik jihatdan tahlil qilindi. Bu orqali maqom san'atining nafaqat musiqiy, balki falsafiy-ma'naviy mazmuni ochib berildi.

Ayniqsa, matnlarning tasavvufiy, axloqiy va estetika bilan bog'liq qatlamlari o'rganildi. Amaliy tadqiqot doirasida tajribali maqom ijrochilari, ustoz san'atkorlar va musiqashunos olimlar bilan suhbatlar o'tkazildi. Maqom mashg'ulotlari va sahna chiqishlari bevosita kuzatilib, ijrochilik an'analari, dostoniylik va improvizatsiya elementlari tahlil qilindi. Ushbu yondashuv orqali zamonaviy ijrochilik muhitiga xos xususiyatlar aniqlab borildi. Umuman olganda, tanlangan metodlar kompleks tarzda qo'llanilib, maqom san'atining tarixiy ildizlari, nazariy asoslari, matniy mazmuni va amaliy holatini har tomonlama ochib berishga xizmat qildi.

O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida O'zbek maqom san'ati nafaqat musiqiy meros, balki xalqning tarixiy xotirasi, madaniy tafakkuri va milliy o'zligining ajralmas qismi ekani yaqqol namoyon bo'ldi. Maqom asarlari yuksak badiiy estetikaga ega bo'lib, ularning asosini tashkil etuvchi matnlar — ruboiylar, hikmatlar, g'azallar — chuqur falsafiy va ma'naviy mazmun bilan boyitilgan. Bu matnlar kuy va ohanglar bilan uyg'unlashgan holda tinglovchining qalbida yuksak ruhiy kechinmalar, axloqiy mulohazalar va estetik zavq uyg'otadi. Ayniqsa, tasavvufiy va hikmatli she'riyat orqali insoniy kamolot, muhabbat, sabr, fanoga yetishish kabi mavzular keng yoritiladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, maqom san'ati ijrochilik jihatidan ham murakkab va yuqori darajadagi kasbiy mahoratni talab etuvchi san'at turi ekanligi tasdiqlandi. Maqom ijrochisi nafaqat texnik jihatdan puxta tayyorgarlikka ega bo'lishi, balki musiqaning ichki mazmunini chuqur his etib, uni tinglovchiga badiiy sezgi bilan yetkazishi lozim. Har bir maqom yo'nalishi o'ziga xos estetik va ijrochilik xususiyatlariga ega:

- Shashmaqom — lirizm va falsafiy mushohada bilan to'yingan bo'lib, tinglovchini sokin tafakkurga chorlaydi.
- Xorazm maqomi — jo'shqinlik, kuchli dramatism va o'ziga xos ritmik o'zgarishlar bilan ajralib turadi.
- Farg'ona-Toshkent maqom yo'nalishi — nafislik, lirizm va improvizatsion erkinlik bilan ajralib turadi.

Shuningdek, maqom san'atining ijtimoiy-madaniy funksiyasi ham tadqiqot doirasida alohida tahlil qilindi. Maqom ijrosi faqat san'at namoyishi bo'lib qolmasdan, balki ma'naviy tarbiya, estetik dunyoqarashni shakllantirish va milliy o'zlikni mustahkamlashda ham muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. U xalqning madaniy xotirasini saqlovchi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy bog'liqlikni ta'minlovchi, milliy g'urur va o'zlikni anglashni mustahkamlovchi kuchli ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbu natijalar maqom san'atini nafaqat tarixiy meros, balki bugungi zamonaviy madaniy hayotda faol foydalanilishi zarur bo'lgan amaliy va tarbiyaviy resurs sifatida qarash lozimligini ko'rsatadi.

O'zbek maqom san'ati – bu ming yillik tarixiy tajriba, chuqur estetik tafakkur va boy musiqiy salohiyatning mujassam ifodasi bo'lib, u o'z shakllanishida saroy madaniyati, og'zaki-

professional an'analar va buyuk allomalar — Forobiy, Ibn Sino, Qutbiddin Shiroziy, Changiy kabi ilmiy-madaniy meros egalarining ta'sirini o'zida jamlagan. Maqomlar inson qalbiga chuqur kirib boradigan musiqiy asarlar sifatida nafaqat badiiy zavq uyg'otadi, balki unda mujassam falsafiy, tasavvufiy va axloqiy qarashlar orqali xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va madaniy o'zligini ifodalaydi. Ular xalqning ichki ruhiy hayoti, tarixiy xotirasi va estetik ideallarini ifodalashda o'zgacha ahamiyatga ega.

Bugungi globallashuv sharoitida O'zbek maqom san'atini asrab-avaylash, uni zamonaviy texnologiyalar orqali saqlab qolish va kelgusi avlodlarga yetkazish eng dolzarb vazifalardan biridir. Shu boisdan, maqom san'atini keng miqyosda targ'ib qilish, uni ta'lim, fan va amaliy madaniy hayot bilan uyg'unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Maqomni umumiy o'rta va oliy musiqiy ta'lim tizimiga tizimli ravishda joriy etish orqali yosh avlod orasida bu bebaho merosga bo'lgan qiziqishni oshirish mumkin. Maxsus darsliklar, audiovizual qo'llanmalar va amaliy mashg'ulotlar orqali o'quvchilarning nazariy va ijrochilik bilimlarini rivojlantirish lozim.

Shu bilan birga, mavjud maqom namunalari, tarixiy yozuvlar va og'zaki an'anada saqlanayotgan kuylarni raqamlashtirish, ularni arxivlash va keng jamoatchilikka yetkazish bo'yicha maxsus davlat dasturlari amalga oshirilishi zarur. Bu borada zamonaviy texnologiyalar va raqamli platformalar imkoniyatlaridan foydalanish katta samara beradi.

Maqom ijrochiligida ustoz-shogird tizimi asrlar davomida samarali ishlagan an'anadir. Bu tizimni qo'llab-quvvatlash, tajribali san'atkorlarning bilim va tajribasini yosh avlodga yetkazish uchun grantlar, ustaxonalar va san'at maktablarini tashkil etish foydali bo'ladi.

Bundan tashqari, maqom san'atini xalqaro miqyosda tanitish, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish va ilmiy hamkorlikni yo'lga qo'yish maqsadida maqom festivallari, ijrochilik tanlovlari hamda xalqaro konferensiyalarni muntazam o'tkazish taklif etiladi. Bunday tadbirlar nafaqat ijrochilar, balki tadqiqotchilar va san'at ixlosmandlari uchun ham muhim maydon bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, maqom san'atini boshqa fanlar — tarix, adabiyot, falsafa, madaniyatshunoslik va psixologiya bilan integratsiya qilish orqali uning ko'p qirrali mohiyatini chuqurroq ochib berish va ilmiy izlanishlar doirasini kengaytirish mumkin. Bunday yondashuv maqomni nafaqat musiqa fani doirasida, balki ko'p tarmoqli ilmiy-ijodiy muhitda o'rganish imkonini yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbek maqom san'ati bizning milliy iftixorimiz, estetik boyligimiz va ma'naviy asoslarimizdan biridir. Uni o'rganish, targ'ib qilish va rivojlantirish orqali biz kelajak avlodlarga boy ma'naviy merosni yetkazish, milliy madaniyatimizni dunyo miqyosida tanitish yo'lida muhim qadamlar tashlaymiz.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-noyabrdagi PQ-3416 sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi Qarori.
2. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi I-jild. Toshkent-2000.
3. Muslimov N.A. "Innovatsion ta'lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik" o'quv-uslubiy majmua. Toshkent: 2016.
4. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. Toshkent, 1963
5. Rajabov Y. Shashmaqom, (I-VI); O'bek xalq muzikasi.(I-V) Toshkent. 1965
6. Yunusov R. Sharq xalqlari maqomlari T.,2022
7. Ибрагимов О. Фергано-Ташкентские макомы Т.,2006